

## Лекція № 1

### Тема 1.1: «Сутність заповідної справи»

**Мета:** ознайомити добувачів вищої освіти з історичними етапами заповідання природи; розкрити сутність поняття заповідної справи та її роль у природоохоронній діяльності; проаналізувати наукові засади та ідеології заповідної справи.

**Основні поняття:** заповідання природи, історичні етапи заповідання природи, заповідна справа, наукові засади заповідної справи, ідеології заповідної справи.

#### План і організаційна структура лекції:

Вступ.

1. Заповідання природи та його основні історичні етапи.
2. Заповідна справа як сфера практичної діяльності.
3. Наукові засади заповідної справи.
4. Ідеології заповідної справи.

Висновки.

#### Вступ

Збереження природи є одним із найважливіших завдань людства, оскільки екосистеми забезпечують стабільність навколишнього середовища, підтримують біорізноманіття та сприяють сталому розвитку суспільства. Одним із ключових напрямів природоохоронної діяльності є заповідна справа, яка передбачає створення та функціонування природоохоронних територій, що мають особливий правовий статус.

Заповідна справа охоплює комплекс заходів, спрямованих на збереження природних екосистем, унікальних ландшафтів, рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин. Вона базується на наукових підходах до охорони природи, екологічному моніторингу та правовому регулюванні заповідних територій.

У цій лекції ми розглянемо сутність заповідної справи, наукові засади та ідеології заповідної справи.

#### 1. Заповідання природи та його основні історичні етапи

Розвиток людської цивілізації супроводжувався постійним впливом на природу, що призводив до знищення як окремих видів, так і цілих природних комплексів. Значні масштаби порушень екологічної рівноваги формували в людей усвідомлення цінності природи, розуміння необхідності її збереження та заповідання майбутнім поколінням.

Стратегія заповідання природи полягає в виділенні окремих територій та наданні їм певного охоронного статусу, який забороняє або обмежує певні види господарської діяльності на цих територіях.

**Заповідання природи** – вилучення в установленому порядку певної території (чи будь-якого об'єкта) зі сфери звичайної господарської діяльності (аж до цілковитої заборони відвідування людьми) для досягнення особливих природоохоронних цілей.

Практика заповідання природи поширена в усіх народів світу. Вона налічує тисячі років і відображає завдання, які необхідно було вирішувати на кожному етапі історичного розвитку людства, що визначалися ступенем використання природних ресурсів та усвідомленням їх значення при зменшенні кількості.

В історії заповідання можна виділити окремі етапи, які відображають різні концепції охорони природи.

*Сакральнo-релігійний етап.* Охорона «сакральних місць», яка заснована на поклонінні таїнствам природи, була притаманна всім народам світу, і сьогодні поширена серед спільнот на островах в Тихому океані та в деяких частинах Африки. З виникненням релігій, охорона природних територій, виділених для задоволення духовних потреб, була досить суворою. Залишки такої охорони природи можна зустріти у багатьох країнах у вигляді святих джерел, священних гір, печер і гаїв.

*Утилітарний етап.* В періоди феодалізму й середні віки, землі, що належали правлячим особам, визначались як приватні угіддя. Для збереження окремих видів природних ресурсів (тварин і рослин) з метою їх подальшого практичного використання, правлячі особи видавали укази про заборону певних видів діяльності (полювання, розорювання, випасання, збирання) на окремих територіях, які набували офіційного статусу охорони.

*Естетичний етап.* В XVII- XVIII ст. в країнах Західної та Східної Європи почали активно створювати й охороняти території, які представляли видозміну первозданної природи за допомогою ландшафтного та паркового мистецтва. Велика кількість паркових комплексів біля палаців і в містах збереглася й до наших днів.

*Рекреаційний етап.* В XIX ст розпочалося створення заповідних територій для громадського рекреаційного використання. Такі природоохоронні території отримали назву національних природних парків. Перший національний природний парк Єллоустоунський, створений у 1872 році в США.

*Науково-пізнавальний етап.* Початком цього етапу можна вважати створення ботанічних садів при університетах. Збереження природних екосистем для наукових досліджень розпочалося на початку XX ст. в

природних заповідниках, створенню яких сприяло впровадження у більшості країн світу природоохоронного законодавства.

*Глобальний етап.* Стрімкі темпи втрати біорізноманіття на всіх континентах, які розпочалися з середини ХХ, потребували невідкладних дій міжнародної спільноти. За останні пів століття збереженню біорізноманіття присвячено багато міжнародних рішень, постанов, конвенцій, угод.

Діяльність зі збереження біорізноманіття стала стратегічним та одним з найактуальніших напрямків світової, державної та регіональної політики.

Сучасний етап заповідання характеризується створенням глобальної системи природоохоронних територій, а збільшення їх територій є важливою запорукою досягнення цілей сталого розвитку.

## **2. Заповідна справа як сфера практичної діяльності**

*Практична діяльність, спрямована на збереження й відновлення зникаючих живих організмів і типових екологічних систем, отримала назву заповідної справи.*

На сучасному етапі розвитку людського суспільства заповідна справа є одним з найважливіших напрямів природоохоронної діяльності. Нова глобальна концепція сталого розвитку, сформована на Всесвітньому саміті ООН зі сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро (Бразилія, 1992 р.), визначає неможливість збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів без збереження навколишнього природного середовища та біорізноманіття, що надало додаткового значення для розвитку сучасної заповідної справи.

У вищезгаданій концепції цілями сталого розвитку, що стосуються заповідної справи, є:

*Ціль 14.* Збереження морських ресурсів;

*Ціль 15.* Захист та відновлення екосистем суші.

Сутність заповідної справи полягає в розробленні теоретичних засад та практичному вирішенні проблем збереження біорізноманіття, підтримці екологічної рівноваги в природних комплексах, формуванні світоглядних орієнтирів людини, спільнот, суспільства, досягнення цілей сталого розвитку.

Заповідна справа в Україні є системою заходів, спрямованих на збереження унікальних і типових ландшафтів, інших природних комплексів, біологічного різноманіття, в тому числі генофонду рослинного і тваринного світу, підвищення ролі заповідних територій у розробці наукових основ раціонального природокористування та охорони природи, розвитку природничих наук, здійсненні моніторингу навколишнього природного середовища, підготовці висококваліфікованих фахівців, формуванні в суспільстві екологічних цінностей.

Організаційно-правові основи ведення заповідної справи визначено Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та законодавчими

актами, прийнятими відповідно до нього. Завданнями заповідної справи в Україні є:

- визначення наукових, організаційних, правових, фінансових та інших засад розвитку заповідної справи;
- оптимізація мережі природоохоронних територій;
- проведення наукових досліджень на базі заповідних територій;
- підготовка фахівців;
- сприяння у підвищенні екологічної свідомості громадян;
- міжнародне співробітництва з питань збереження біорізноманіття.

### **3. Наукові засади заповідної справи**

Сучасна заповідна справа – це не лише сфера практичної діяльності, а й наукова діяльність, що забезпечує її розвиток. Серед напрямків наукових досліджень заповідної справи головними є:

- 1) дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу;
- 2) виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження;
- 3) встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом;
- 4) збереження біорізноманіття;
- 5) необхідність забезпечення сталого розвитку.

*Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу* є класичним напрямком наукових досліджень, сформованим ще на початку ХХ сторіччя. Цей напрям передбачає створення природних заповідників виключно з метою проведення наукових спостережень за природним розвитком рослинного та тваринного світу.

Засновником цього напрямку досліджень в Україні був ґрунтознавець Василь Васильович Докучаєв. З метою збереження «найхарактерніших степових рослин та тваринних форм» він пропонував заповідати ділянку природного степу і побудувати на ній наукову станцію. Ці погляди поділяв відомий ботанік Йосиф Конрадович Пачоський, який відзначав особливу важливість багаторічних спостережень за фауною та флорою найбільш типових ділянок заповідних об'єктів.

*Виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження* – напрям досліджень, який започаткував німецький природознавець та засновник в Європі руху з охорони пам'яток природи Гуго Конвенц. До пам'яток природи він відносив невеликі об'єкти первинної природи, які в певному регіоні є унікальними, рідкісними. Сутність поглядів Гуго Конвенца відображає така його фраза: «Було б

несправедливо вимагати, щоб заради рідкісних рослин не використовувати у господарському відношенні певну місцевість, але напевне у тому або іншому випадку необхідно докласти зусиль, щоб зберегти цінні рослини або рослинні угруповання. Це ж стосується рідкісних видів тварин, геологічних утворів тощо».

*Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом* – напрям наукових досліджень, який передбачає зміну режиму охорони для окремих видів в природних заповідниках, екосистеми яких сформувались в умовах постійного антропогенного впливу.

Так, степові заповідники в Україні створювалися на ділянках, які раніше постійно випасалися. В умовах режиму абсолютної заповідності степ втрачає свій первинний стан: щільно-дернинні злаки після припинення періодичного випасання розріджуються, збільшується кількість чагарників. В такій ситуації необхідно розробити регламентуючі заходи, серед яких найбільш ефективним є періодичне сінокосіння.

Подібною є ситуація зі збереженням лук в умовах заповідного режиму. Луки за своєю природою є вторинним типом рослинності, яка виникла внаслідок сінокосіння, яке обмежує розвиток лісової й чагарникової рослинності та сприяє розвитку трав'яних ценозів. Якщо декілька років підряд не проводити сінокосіння, луки швидко заліснюються.

Таким чином, створення системи репрезентативних ділянок рослинного світу неможливо здійснити без включення регуляторних заходів (сінокосіння, випасання, проріджування деревостану тощо).

*Збереження біорізноманіття.* Цей напрям досліджень пов'язаний з пошуком шляхів і методів збереження та припинення втрат видового біорізноманіття. Насамперед, такі дослідження стосуються видів рослин та тварин, занесених до Червоних книг.

*Необхідність забезпечення сталого розвитку* – напрям досліджень, спрямований на визначення і моніторинг показників, необхідних для досягнення цілей сталого розвитку заповідної справи. До основних таких показників належить мінімальна частка площі природоохоронних територій, яка забезпечить збереження біорізноманіття та частка площі територій національної екологічної мережі у загальній території країни.

#### **1.4. Сучасні ідеології заповідної справи**

На сучасному етапі розвитку заповідної справи створення природоохоронних територій відбувається на основі ідеологій ресурсизму, класичного заповідання, екоцентризму.

*Ідеологія ресурсизму* передбачає створення заповідних територій для збереження та відтворення окремих природних ресурсів, переважно, з метою їх практичного використання. Ресурсизм сповідає економічні підходи, тобто

одержання конкретної матеріальної вигоди із заповідання. Згідно з цією ідеологією створюються різні види заказників (лісові, орнітологічні, іхтіологічні, ботанічні та ін.).

*Ідеологія класичного заповідання* передбачає охорону природи як цілісної екосистеми для благ людини. Згідно з цією ідеологією переважно створюють заповідники та національні природні парки. Прихильники цієї концепції підтримують режим абсолютної заповідності, однак допускають проведення наукових досліджень, гасіння пожеж, що виникли з природних причин, екотуризм, рекреацію, освітню діяльність (навчальні практики).

*Ідеологія екоцентризму* сповідує принцип однакового права на існування дикої природи та людини. За цією концепцією в створених для охорони територіях підтримується режим абсолютної заповідності без будь-якого наукового, рекреаційного, освітнього чи іншого втручання людини. Останнім часом ця концепція стає популярною і набуває все більше прихильників.

### **Висновки**

Заповідна справа є важливою сферою природоохоронної діяльності, спрямованою на збереження біорізноманіття, екологічної рівноваги та природних екосистем. Вона має глибокі історичні корені, що сягають сакрально-релігійного ставлення до природи та розвивалися через утилітарні, естетичні, рекреаційні та наукові етапи.

Сучасна заповідна справа базується на наукових підходах і передбачає організацію та управління природоохоронними територіями, законодавче регулювання, а також проведення екологічного моніторингу. Основними завданнями є збереження рідкісних і зникаючих видів, підтримка екологічного балансу та сприяння сталому розвитку.

Таким чином, сучасна заповідна справа є сферою практичної та наукової діяльності, яка базується на наукових засадах та ідеологічних принципах.

### **Питання для самоконтролю**

1. Дайте визначення заповіданню природи.
2. Охарактеризуйте основні історичні етапи заповідання природи.
3. Поясніть сутність заповідної справи.
4. Які основні завдання заповідної справи в Україні?
5. Назвіть та поясніть основні напрямки наукових досліджень заповідної справи.
6. Які цілі сталого розвитку стосуються заповідної справи?
7. Охарактеризуйте сучасні ідеології заповідної справи.

### **Використана література**

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : *Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII.*  
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>

2. Про Програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні : *Постанова Верховної Ради України від 22.09.1994 р. № 177/94-ВР*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/177/94-вр#Text>

3. Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку : *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 № 686-р*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/686-2019-%D1%80#Text>

4. Заповідна справа в Україні : Навчальний посібник / за загальною редакцією М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. Київ : Географіка, 2003. 306 с.

5. Попович С. Природно-заповідна справа. Київ : Арістей, 2007. 480 с.